
Meddelandeblad

Mottagare:

Kommunstyrelser, Socialtjänstens individ- och familjeomsorgsenheter, Länsstyrelser

Nr 6/02

April 2002

Flickor som lever under hot och tvång i familjer med starkt patriarkala värderingar

”Det finns en grupp flickor i Sverige vars fri- och rättigheter är hotade på grund av att de lever i familjer med starkt patriarkala värderingar. Dessa flickors situation är utsatt och ofta lever de under hot om de ifrågasätter familjens värderingar.” Så skriver regeringen i ett uppdrag till Socialstyrelsen om att ta fram skriftlig information till socialtjänsten om dess arbete för utsatta flickor i patriarkala familjer. I första hand rör det sig om insatser för flickor under 18 års ålder. Problemen kan dock även gälla myndiga unga kvinnor.

Informationen i detta meddelandeblad syftar till att stödja socialtjänstens arbete med flickor som lever under hot och tvång i sina familjer. Det innehåller fyra bilagor.

I bilaga 1, Socialtjänstens insatser för flickor som lever under hot och tvång i familjer med strängt patriarkala värderingar, analyseras de specifika svårigheter som finns i arbetet med denna målgrupp. Ett mycket känsligt inslag är hur flickan får kontakt med socialtjänsten och hur socialsekreteraren ska få grepp om allvaret i problemen och kunna göra adekvata bedömningar av t.ex. behov av skydd. En annan svårighet är att få till stånd samarbete med föräldrarna på villkor som familjerna kan acceptera och förstå.

Svensk lag gäller för alla som vistas i Sverige. Socialtjänsten måste leva upp till detta när det gäller att hjälpa och skydda dessa flickor. Socialsekreterare har som regel en god kunskap om gällande lag. Vissa bestämmelser är av speciellt intresse i förhållande till socialtjänstens handläggning av dessa ärenden, t.ex. sekretessfrågor. JO-avgöranden kan ge hjälp i ställningstaganden. En sammanfattning av aktuell rättslig reglering m.m. återfinns i bilaga 2.

De här problemen rör inte bara invandrarflickor. Det finns sociokulturella miljöer i Sverige, där problemen kan vara snarlika. Invandrarflickor och deras familjer är långt ifrån någon enhetlig grupp och det rör sig sannolikt här om en ganska liten del av

invandrarflickorna i Sverige. En beskrivning av de sociala och psykologiska mekanismer som styr i familjerna redovisas i bilaga 3, De utsatta flickorna och deras familjer.

Huvudansvaret för insatserna ligger på socialtjänsten. Arbetet i dessa familjer ställer *ökade krav på kompetens och kunskaper*. Vissa handläggare kan behöva specialisera sig på dessa frågor. Alla socialsekreterare måste dock ha en psykologisk beredskap att ta emot flickorna och svara på deras behov. Man kan inte veta på förhand var de kommer att söka hjälp. Tillgång till konsultation och handledning är ofta en förutsättning för en fullgod insats. Det kan gälla hjälp med hotbedömning, att skaffa sig kulturkompetens eller möjlighet att diskutera handlingsalternativ och behandlingsstrategier. För att underlätta arbetet ges i bilaga 4 aktuella adresser till verksamheter m.m. som kan vara till hjälp. En länk ges nedan till förteckning över legitimerade psykoterapeuter med utländsk språk- och kulturkompetens.

Genom att socialtjänsten dokumenterar, följer upp och utvärderar det egna arbetet med målgruppen kan på sikt en gedigen kunskap samlas om socialt arbete med dessa utsatta flickor. Ett utvecklingsarbete måste byggas upp kring dessa insatser. Fortsatt forskning inom området är angelägen.

Det rör sig om ett mycket kvalificerat socialt arbete där inga självklara interventioner finns och generella lösningar saknas. En integrerad kunskap om vår lagstiftnings möjligheter att ge skydd, kopplad till en förståelse för de specifika kulturella mönster som dessa flickor lever i, kan ge socialsekreterare bättre förutsättningar för att lyckas i det svåra arbetet att stödja flickorna i deras kamp för rätten till sina egna liv.

Socialstyrelsen vill särskilt framhålla vikten av att socialsekreterare får de resurs- och kompetensmässiga förutsättningar som krävs, för att arbetet ska få den kvalitet och ge den säkerhet som krävs.

Huvudansvarig för detta Meddelandeblad är Margareta Carlberg. Suzanne Julin och Eleonore Källstrand Nord har skrivit om aktuella rättsregler. Annika Eriksson har gjort en beskrivning av flickornas situation. Inger Widén Cederberg, Yvonne Sjöblom, Margareta Alldahl och Karin Nordin har bidragit med synpunkter.

Bilagor

Bilaga 1: Socialtjänstens insatser för flickor som lever under hot och tvång i familjer med strängt patriarkala värderingar. (Sid. 3)

Bilaga 2: Aktuell rättslig reglering m.m. (Sid. 13)

Bilaga 3: De utsatta flickorna och deras familjer. (Sid. 23)

Bilaga 4: Verksamheter m.m. som kan vara till hjälp (adresser). (Sid. 35)

Se även Meddelandeblad nr 1/2000, Förteckning över legitimerade psykoterapeuter med utländsk språk- och kulturkompetens.

Socialtjänstens insatser för flickor som lever under hot och tvång i familjer med strängt patriarkala värderingar

Inledning

Den arbetsgrupp som fått uppdraget att analysera behovet av socialtjänstens insatser för flickor som lever under hot och tvång i sina familjer har studerat debatten i media, tagit del av seminarier och hearings, diskuterat problemen med företrädare för socialtjänsten samt med andra personer som arbetar på konstruktiva lösningar av problemen. Företrädare för organisationer som kan tänkas möta dessa flickor har ombetts dela sina erfarenheter med arbetsgruppen via en enkät. Samtliga länsstyrelser har besvarat frågor om hur problemen ser ut i den sociala tillsynen. Alla bidrag har integrerats i detta avsnitt som rör socialtjänstens arbete. Texten har granskats av såväl enskilda personer som företrädare för organisationer, och synpunkter som kommit fram har tagits till vara.

För att kunna göra en god insats, krävs aktuell kunskap om tillämpliga rättsregler, JO-uttalanden m.m. Dessa uppgifter har samlats i bilaga 2.

På lång sikt är troligen den effektivaste förebyggande insatsen en framgångsrik integrering av familjerna i Sverige. Målen för integrationspolitiken ska vara lika rättigheter och möjligheter för alla, oavsett etnisk och kulturell bakgrund. En samhällsgemenskap med mångfald som grund och ömsesidig respekt och tolerans eftersträvas. Det integrationspolitiska arbetet ska (prop. 1997/98:16 s. 27) inriktas på att

- ge stöd till individers egen försörjning och delaktighet i samhället,
- värna grundläggande demokratiska värden,
- verka för kvinnors och mäns lika rättigheter och möjligheter,
- förebygga och motverka diskriminering, främlingsfientlighet och rasism.

Om vistelsen i Sverige präglas av arbetslöshet, segregation och sociala problem är risken stor att man utvecklar ett liv i utkanten av samhället. Kanske förstärks då relationerna till den egna släkten eller den egna gruppen. Detta kan i sin tur bidra till ytterligare segregation (Kamali 2002).

Möten mellan nyinvandrade familjer och det svenska samhället

En god introduktion och en successiv integration, där alla familjemedlemmar deltar i samhällslivet, ger sannolikt de bästa förutsättningarna för att en

smidig inslussning ska ske i det svenska samhället. Ett arbete måste starta redan vid invandringen och visa sig i form av ett tydligt och bra mottagande. Migrationsverket, integrationsverket, landstingens hälso- och sjukvård och kommunernas socialtjänst har ansvar för olika delar av mottagandet.

Samhällsinformation och kunskap om svensk lag, t.ex. förbud mot aga och förbud att utöva hot och tvång, kan behöva ges vid upprepade tillfällen. Även ungdomar behöver information om bland annat svensk lag. Bröder som, mot egen vilja, tvingas till att utöva extrem kontroll av och våld mot sina systrar måste få reda på att detta kan definieras som brottsligt. De pojkar som är indragna i dessa ”patriarkala” beteendemönster kan behöva mycket information om vad som gäller i Sverige och hur de själva kan få stöd att för egen del bryta mönstren.

Svenskundervisningen är en nyckel till vårt samhälle och till denna bör alltid kopplas yrkespraktik för att underlätta vägen ut på den svenska arbetsmarknaden.

Samhällets generella insatser är av stor vikt för nyinvandrade familjer. Barnavårdscentralen eller familjecentralen, skolan och dess elevvård kan ge stöd och hjälp. För ungdomar kan ungdomsmottagningarna bli viktiga. Socialtjänsten får ofta en första kontakt med familjerna på grund av behov av ekonomiskt bistånd. Fältassistenter kan möta ungdomar som själva har svårt att söka hjälp trots att deras problem är stora. Det finns ibland flyktingpedagoger och pedagoger för vissa kulturella grupper. Invandrarorganisationer, kvinnoorganisationer, politiska, religiösa och ideella organisationer gör på olika sätt insatser för nyinvandrade familjer.

Skolan är viktig på vägen till integration. Den svenska skolan skiljer sig som regel mycket från föräldrarnas. Det gäller att försöka mötas, med respekt ta emot föräldrarnas erfarenheter och samtidigt förklara de värderingar som styr varför skolan i Sverige ser ut som den gör. Arbete med föräldrarnas grundinställning till skolan är nödvändigt för att de ska ge rätt budskap till sina barn (Nabila Al Fakir, modersmåls lärare, Bredbyskolan i Rinkeby).

Det är viktigt för varje medborgare att bli accepterad och få inflytande i det svenska samhället. För invandrade familjer kan det kännas än viktigare, samtidigt som vägen dit kan uppfattas som lång. Men man vill att det ska gå bra för ungdomar från den egna kulturen och är angelägna om att diskutera med svenska myndigheter hur familjer och ungdomar med problem kan få hjälp. I dessa grupper kan socialtjänsten hitta kontaktpersoner för fortsatt samarbete.

En mentorsverksamhet för föräldrar kan ordnas på frivillig bas. Ofta får familjerna ett starkt informellt stöd av egna landsmän med större erfarenheter av det svenska samhället. Svenska familjer kan bli fadderfamiljer för nykomna flyktingar. Kanske går det att hämta inspiration från den fadder verksamhet som är vanlig inom skolan. En ung tolk, Sime, säger (Integration i Fokus 1/2002):

Tänk om varje invandrad familj kunde få ett slags svensk kontaktfamilj som kunde lotsa in dem i svenska vanor, svenskt tänkesätt, förklara koderna för dem.

Föräldrautbildning bedrivs allmänt och kring olika teman. Det finns exempel på gruppverksamheter där svenska och invandrade föräldrar träffas och

byter tankar, t.ex. om hur man vill fostra sina barn. Föräldrar, för vilka aga-förbudet känns främmande, behöver mötas och respekteras i sina egna erfarenheter. De behöver kanske mycket hjälp för att hitta sätt som passar dem själva när det gäller att fostra barnen. Det finns många goda exempel på hur man inom barnhälsovård och skola, ibland i nära samarbete med socialtjänsten, lyckas skapa konstruktiva föräldragrupper. Nabila Al Fakir från Bredbyskolan räknar upp olika syften med gruppverksamheter:

- att ge föräldrarna en praktisk utbildning som vägleder dem i det svenska samhället
- att integrera föräldrarna i det svenska samhället
- att öka förståelsen hos föräldrarna om den svenska skolan
- att öka kunskapen hos lärare och annan skolpersonal om föräldrarna och deras situation
- att skraddarsy en modell för samverkan mellan skolan och föräldrarna
- att öka föräldrarnas intresse för barnens framtid i det nya landet
- att tillhandahålla ett forum där föräldrarna kan diskutera och ha utbyte av varandras erfarenheter.

Föräldrarna får utvidgade nätverk på det här sättet. Det är angeläget att erbjudanden av detta slag verkligen når de mest behövande. För dem som driver grupperna, är det viktigt att uppmärksamma och försöka motivera föräldrar som har stora egna behov av stöd att söka professionell hjälp.

Unga pojkar och flickor har också stort utbyte av gemensamma diskussioner i grupp. Det är ofta lätt att ordna gruppverksamhet för ungdomar i anslutning till skolgången, både tids- och lokalmässigt. Det kan vara en fördel att en gruppleddare kommer från skolmiljön och den andra från någon annan verksamhet, t.ex. socialtjänsten eller någon frivilligorganisation. De nu aktuella flickorna kan dock ha svårt att få delta i grupper där det finns jämnåriga pojkar.

Det finns teman som är lättare att börja diskutera i enkönade grupper, vare sig det gäller föräldrar eller ungdomar. Behoven ser olika ut, och den som arrangerar gruppen måste ta ställning till vilka mål man främst strävar efter att nå. Insatserna anpassas både efter vilka deltagarna är och efter vilka ämnen som tas upp.

Många möjligheter till samverkan och nätverksbyggande finns mellan företrädare för t.ex. landstingens hälso- och sjukvård, länsstyrelserna, kommunernas socialtjänst, polis, invandrarbyråer, kvinnojourer m.fl.

Socialtjänsten har ett övergripande ansvar för att hålla sig informerad om situationen i den egna kommunen. Det gäller att skaffa sig kännedom om nyinvandrade familjer, och ta reda på om de nåtts av nödvändig information. Familjerna har kanske svårt att förstå socialtjänstens roll. Många invandrare kommer från samhällen där familjens roll är mycket stark och den offentliga sektorn endast spelar en marginell roll (Kamali 2002).

I socialtjänstens ansvar ingår även att känna till vilka organisationer man kan samarbeta med i kommunen, vad de gör, och vad de skulle vilja göra framöver för dessa familjer. Det kan också vara värdefullt att känna till andra personer som kan utgöra resurser, t.ex. advokater med specialkunskaper, legitimerade psykoterapeuter med utländsk språk- och kulturkompetens.

Flickornas väg till hjälpsökande

För flickorna i de starkt patriarkala familjerna är möjligheterna till självständighet och frigörelse starkt beskurna. Flickornas försök att bryta sig loss möts med rigid kontroll, hot och tvång. Familjerna har inte hittat vägen till integration i det svenska samhället. Flickorna behöver samhällets stöd, och det är socialtjänstens ansvar att bistå dem. Som regel rör det sig om mycket ensamma flickor med få sociala kontakter utanför den egna familjen.

Problem som tynger flickorna är förbud mot att ha pojkvänner och rädsla för att bli bortgifta, kanske t.o.m. till främmande land. En del flickor lever med mycket strikta regler som tvingar dem att skifta mellan två världar. De byter till moderna kläder i skolan. De säger att de hälsar på väninnor men träffar pojkvännen i smyg. Kanske får de inte ens ha klasskamraternas telefonnummer inmatade i sina mobiltelefoner. Flickorna kan känna dödshot på grund av att de har pojkvänner, väntar barn eller blivit våldtagna.

Tvånget att leva dubbelliv gör det till slut svårt för en del flickor att veta hur verkligheten egentligen ser ut. Mötet med socialsekreteraren, när man är i en starkt känsloladdad sinnesstämning, kan då bli mycket kaotiskt och situationen för socialsekreteraren kan bli svårbegriplig. En flicka berättar:

Jag tvingades att ständigt leva i en lögn för att inte riskera att bli förskjutet av min familj. Till slut vet man inte vad som är sanning och vad som är lögn.

Hur kommer då de utsatta flickorna till socialtjänstens kännedom? Socialtjänsten får kontakt med dessa flickor i olika faser av deras frigörelseprocess. Relationer måste skapas som gör att flickorna vågar berätta hur de har det och vågar be om hjälp. De kan behöva få stöd av t.ex. lärare, kamrater eller grannar för att våga vända sig till socialtjänsten. Flickornas behov av att själva ta steget att ansöka om hjälp måste respekteras.

I skolan märks det att flickorna inte mår bra. De har svårt att tänka sig att gå till socialtjänsten, eftersom det skulle skapa problem i familjerna. De vågar bara träffa ”godkända” vänner och släktingar (Al-Baldawi F. 2002).

De som på detta sätt kommer i kontakt med flickorna måste ändå vara vaksamma för när en anmälan till socialnämnden om en flickas utsatthet måste ske. Här gäller det att socialtjänsten har förmedlat kunskap till t.ex. skolpersonal, om vad man kan bidra med och vad som händer i samband med en anmälan.

Föräldrarna kanske söker hjälp själva på grund av att deras flicka har rymt. Det är två oroliga föräldrar som inget hellre vill än att flickan ska återvända hem, men som inte förstår vad som drev flickan till att försvinna. Det kan vara särskilt svårt att identifiera bakomliggande skäl i de fall det rör sig om tonårsflickor som lever ut starkt i sina tonårskriser.

Att bedöma behovet av skydd

Att bedöma flickornas skyddsbehov kan vara mycket svårt. De kan lämna alarmerande uppgifter av andra skäl än överhängande hot. Det gäller också

att bedöma hur mycket som kan ses som en ”normal” tonårsrevolt och vad som är betydligt allvarligare, där omedelbart skydd för flickan krävs.

För dessa flickor rör det sig ofta om en allvarlig och avgörande livskris (Johansson 2002). Flickornas beslut och handlingar kan ibland för en utomstående förefalla irrationella. Kanske saknas då den kulturkompetens som skulle kunna göra det möjligt att förstå det som händer som en överlevnadsstrategi. I dessa situationer kan personer från flickans ursprungskultur vara till god hjälp.

En del flickor har klagat över att de sökt upp socialsekreterare för att få hjälp, men att dessa inte har lyssnat eller förstått. Kanske har flickan börjat med att berätta sådant som inte är skäl för ingripande. Det gäller att få flickan att berätta rätt mycket om sitt liv, utan att lägga ord i hennes mun (Astrid Schlytter, docent vid institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet, personligt meddelande).

Under de här omständigheterna kan de första samtalen ses som rådgivande. Flickan behöver tid på sig för att utveckla förtroende för socialsekreteraren. Den sociala insatsen måste börja på flickans villkor. Tiden kan bl.a. användas till att fundera över på vad sätt hennes familj ska komma in i utredningen. Kontakter med utomstående tas inte under den här tiden. Om flickan ansöker om hjälp eller stöd, ska en utredning enligt 11 kap 1 § SoL inledas, se bilaga 2 om utredning, partsinsyn och sekretessfrågor.

Somliga flickor tycker det är konstigt med alla frågor som ställs. De behöver få veta att socialsekreteraren måste känna till mycket om deras liv för att *kunna* hjälpa. Först när handläggaren själv har en någorlunda klar bild av flickans situation, är det möjligt för honom/henne att ta ställning till hur allvarligt läget är och göra en bedömning av vilken hjälp socialtjänsten kan erbjuda.

Ibland är det svårt för flickan att övertyga socialsekreteraren om att det hon säger stämmer med verkligheten. Flickans rädsla för sin pappa/sina föräldrar kan göra att hon inte vågar berätta. Föräldrarnas ovana vid att möta ”svenska myndigheter” gör kanske att de säger sådant som de tror vi vill höra. De kan även vara så medvetna om att det de gjort mot flickan strider mot svensk lag, att de uttrycker sig vagt eller vilseledande. Det kan bli mycket svårt för flickan att få hjälp om hennes version vägs mot föräldrarnas (Astrid Schlytter). Socialsekreteraren måste räkna med att uppgifterna från flickan och hennes familj kan komma att vara motstridiga på grund av att deras bilder av verkligheten och världen faktiskt ser helt olika ut.

Hur akut är skyddsbehovet? Hur desperat är flickan? Vad vill hon ha för hjälp? Här gäller det att resonera med flickan om olika alternativ och om vad som kan hända om man handlar på det ena eller det andra sättet. Inget får ske över flickans huvud. Socialsekreteraren diskuterar med henne, och försöker komma överens med henne om vilka åtgärder som kan vara bäst för henne både på kort och lång sikt. Om socialsekreteraren kommer fram till att kontakt måste tas med föräldrarna eller att polisanmälan ska göras, ska flickan känna till vad som ska ske, även om hon motsätter sig det.

Flickorna kan ges skydd innan föräldrarna informeras. Det är ibland nödvändigt att socialnämnden fattar beslut om ett omedelbart omhändertagande enligt 6 § LVU, och att beslut fattas (jämlikt 14 § andra stycket) om att hennes vistelseort inte ska röjas för föräldrar eller andra vårdnadshavare.

Om flickan inte är utsatt för direkt misshandel eller dödshot och det mer verkar handla om vanliga generationskonflikter, kan flickan behöva betänketid och sedan komma tillbaka. Hon får inte känna att hon överges. Ge henne en tid för nästa besök. Ta reda på om hon har någon att prata med, mamma eller släkting eller väninna. Var kan hon få stöd – eller står hon helt ensam? Kan hon tänka sig att ta med mamma, eller kanske någon annan, till nästa samtal? Givetvis är det angeläget att hon får träffa samma socialsekreterare om hon återvänder.

För de flickor som inte vill ha fortsatt kontakt bör en riskbedömning göras. Följande varningstecken kan vara till viss ledning när det gäller att bedöma allvaret i problemen:

- graviditet, sexuell utsatthet
- synliga skador på flickan
- få eller inga kamratkontakter utanför skolan
- avsaknad av sociala kontakter och vuxna stödpersoner utanför familjen
- dålig kontakt med eller dåligt stöd från modern
- hot och våld som straff
- rigid kontroll av fritiden
- konkreta planer på äktenskap mot flickans vilja
- flickan ändrar sig plötsligt, tystnar, eller tar tillbaka allt hon tidigare sagt.

Flickans beroende av familj och släkt är oftast mycket stort, även om hon samtidigt har starka skäl för sitt avståndstagande. Vad är det som ändå är viktigt och bra med hennes familj och hennes kultur? Kan hon få hjälp att våga hoppas på att det kan finnas utvägar som inte är drastiska?

I utredningen kanske socialsekreterare och familj kan enas om att föräldrarna behöver tala om sin oro för flickans ovilja att inordna sig i familjens (pappans, släktens) krav och att flickan måste prata om sin förtvivlan över att känna sig instängd och kontrollerad. När familjer befinner sig i kris, framträder brister och kaos tydligt. Resurserna kan vara svårare att upptäcka.

Behovet av tolk får inte underskattas. Inga språkliga missförstånd får uppstå. Det är viktigt att socialsekreteraren förstår kommunikationen mellan flickan och föräldrarna. Det kan annars hända att hot som styr det fortsatta samtalet uttalas på det egna språket utan att deltagare utanför familjen förstår detta (Astrid Schlytter).

Är det möjligt att minska pappans ångest och vrede i situationen genom att be honom inleda samtalet och beskriva problemen från sin horisont? Vilka personer lyssnar pappan på? Kan dessa vara till hjälp?

Socialsekreteraren och flickan bör också diskutera vad som kan komma att hända om hon flyttar från sin familj. Livet utanför familjen medför andra problem. Om situationen är outhärdlig, präglad av hot och tvång, är skyddat boende ändå en nödvändighet.

Polisanmälan av brottsliga handlingar

Flickan kan ha blivit utsatt för psykiskt eller fysiskt våld eller för hot. En uppgift för socialtjänsten är att ta ställning till om en polisanmälan ska ske. Det är sedan polisens sak att utreda huruvida brott har begåtts eller ej. I bilaga 2 finns beskrivet när socialnämnden kan göra en polisanmälan.

Det förekommer att socialtjänsten avstår från polisanmälan. Familjen har det svårt, ingen vill göra saken värre. Ambitionen är att så långt som möjligt stärka samarbetet med familjen och socialsekreteraren hoppas kunna hjälpa alla att förstå vad som gäller och vad som är förbjudet i svensk lag. På sikt är ett sådant förhållningssätt farligt, ty det kan leda till *särbehandling*. Det kan tolkas som att det är tillåtet att aga och utöva tvång mot dessa flickor. För socialsekreterare gäller det att förstå, men aldrig acceptera. En polisanmälan blir en klar manifestation av att handlingar har utförts som närmast sig eller överskridit gränsen för vad svensk lag tillåter. Denna tydlighet kan så småningom hjälpa till att skapa förändring.

När polisanmälan sker, ska arbetet med familjen fortsätta, oberoende av polisens utredning. Polisen utreder om brott har begåtts. Socialtjänsten gör en social utredning för att få en så tydlig bild som möjligt av hur flickan har det. Själva anmälan kan dock spetsa till krisen, så att flickans skyddsbehov blir akut. Detta kan leda till att ett omedelbart omhändertagande krävs.

Arbete med familjerna

Arbetet med familjerna måste få ta tid. Det rör sig ibland om att orka ifrågasätta traditioner och i en främmande miljö våga ompröva en hel livsstil.

Det gäller att vara kreativ för att hitta fram till en kontakt med familjen. För en del familjer kan det vara viktigt att få ”ange tonen” i det första mötet, genom att t.ex. bjuda hem handläggaren på middag. Att acceptera en sådan öppning från en familj kan vara en inkörsport till fortsatt samarbete.

Man måste tänka ”ett steg framåt” när det gäller att välja väg i arbetet. De fördelar som nås av t.ex. att mamman kommer med på ett tidigt stadium, måste vägas mot de problem som kan uppstå när det gäller att informera pappan. Risken finns att han blir ursinnig över att man gått bakom ryggen på honom.

Det finns risk för att pappan uppfattas som stark och hotande, trots att han kan ha kraftigast ångest av alla och behöver mycket stöd. Då gäller det att arbeta med, och inte mot, familjehierarkin – utan att svika flickan! Fadern kan ha lättare att vika sig om han inte känner sig ”hotad” i sin position. Att markera hans roll i familjen, och samtidigt hålla kvar flickans problem i fokus är en stor konst.

De långsiktiga målen måste gå ut på att söka gemensamma utvägar ur den låsta situationen, även om detta inte alltid är möjligt. Det är smärtsamt för flickorna att leva skilda från familjerna. De riskerar ju att bli *helt* utstötta av familj och släkt. Det är viktigt att se mammas och pappas relation till flickan separat.

Mödrarna och andra kvinnor i släkten kan ha svårt att stödja flickorna på det sätt som dessa skulle behöva. De kan vara drivande i att få flickan att

inordna sig, ty de vet vad som annars kommer att hända och de är själva mycket utsatta (Astrid Schlytter).

Familjen befinner sig troligen i akut kris. Föräldrarna behöver hjälp. Andra barn i familjen kan också behöva information, klargöranden och andra former av hjälp. Att hålla en hotad flicka gömd under längre tid, utan att kontakt upprätthålls med familjen, är en dålig lösning. Vanligen är såväl familjen som dess släktingar och flickan själv angelägna om att situationen ska lösas. Det kan dock vara svårt att avgöra när, var och hur samtal kan genomföras och skyddstänkandet måste finnas med hela tiden. Det är ibland bra att börja med att tala med föräldrar och flicka var för sig. Släktingar kan vara till hjälp, och syskon kan ibland bidra med att hjälpa föräldrar och/eller flicka att se hur den andra parten menar.

Ett välplanerat nätverksmöte, där i första hand flickan, men även föräldrarna, styr vilka som ska inbjudas och vad som ska diskuteras, kan vara framgångsrikt som hjälp åt flickan och föräldrarna. Syftet är att ta reda på vad nätverket kan bidra med. Representanter för frivilligorganisationer och gamla kamrater kan ge ett gott stöd. Det centrala är att flickan får möjlighet att, med socialsekreterarens hjälp, uttrycka sina behov. Det gäller dock att vara varsam, så att inte mötet blir som att sammanföra en förövare och ett misshandlat barn. Kurator Maj-Britt Franzén, Norra Järva Ungdomsmottagning, säger:

Det är höga krav man ställer på en ung flicka: hon ska stå på sig i ett nätverksmöte och hävda sin självständighet, samtidigt som hon vet vad det betyder för hennes familj och dess heder.

Familjerådslag och medling kan också vara användbara interventioner. Möten av detta slag ska följas upp. Det är nödvändigt att kontrollera att beslut som fattas genomförs, alternativt att skriftligt dokumentera skäl till ändrade planer.

Socialsekreteraren kan behöva ta hjälp från någon med stor kännedom om den aktuella kulturen. Det gäller att hitta personer som också har familjens förtroende. I bästa fall kan det finnas familjebehandlare eller andra terapeutiskt utbildade personer av samma etniska ursprung som familjen. Samtalet måste grundas på respekt för familjens sätt att leva och respekt för dess kultur. Flickorna vill ofta försonas och få respekt för sina egna val. Eventuella kollisioner med svensk lag måste tydliggöras.

Att flytta från det egna hemmet för att få skydd

När en flicka ska placeras utanför det egna hemmet, ska i första hand övervägas om hon kan tas emot av någon anhörig eller annan närstående. Vad som är bäst för flickan ska dock alltid beaktas. Svensk och utländsk forskning (t.ex. Vinnerljung et al 2001) visar att placeringar av barn i släktinghem är att föredra, om man ser på placeringen ur ett livsperspektiv. Det är därför angeläget att socialtjänsten i varje enskilt fall prövar att placera barnet inom det egna nätverket. En sedvanlig utredning av det tilltänkta familjehemmet ska dock alltid göras.

Det måste göras en noggrann bedömning av vilka personer i de här flickornas nätverk som klarar av att tillförsäkra dem god vård. Vistelse hos släkting kan för flickans del innebära att problemen från det egna hemmet upprepas, eller, om släktingar bedöms stå under vårdnadshavarens inflytande, att situationen för flickan inte förbättras.

Oavsett om flickan placeras i familjehem eller på institution, bör det röra sig om ett boende för enbart flickor. Flickorna kan förkastas av sina familjer utifrån att de delat boende med jämnåriga pojkar. Svenska familjer behöver utbildning och handledning för att kunna förstå och hantera de speciella problem som uppstår och hjälpa flickorna att hantera skam och skuld i förhållande till sina familjer. Även när flickorna skiljs från sina familjer kvarstår ambitionen att senare nå försoning och återförening.

Unga kvinnor som är över 18 år och går i gymnasiet är inte självförsörjande. Om de utsätts för våld i sina familjer, riskerar tvångsgifte eller arrangerade äktenskap mot sin egen vilja, kan de behöva socialtjänstens hjälp att flytta hemifrån. I de fall det inte går att komma fram till någon annan lösning, behövs skyddat boende. Samhället måste stödja dessa unga kvinnor. Om de inte kan bo kvar i den egna kommunen, får inte kostnadsansvaret vålla problem.

Att nå målet

Målet med insatserna är att hjälpa flickorna att hitta konstruktiva vägar att nå de fri- och rättigheter som de själva kämpar för och som slås fast i FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna. Målet ska om möjligt nås utan att flickorna måste bryta med, eller kastas ut ur, sina familjer. I de fall detta ändå sker, bör hoppet om återförening på sikt bevaras. Vägen till målet måste sannolikt gå via en ökad integration i det svenska samhället av hela familjen.

Referenser

Al-Baldawi, F. (2002). Citat ur intervju av Linebäck, B. Svår konst att möta pappas ångest. *Integration i fokus*, 1/2002.

Integration i fokus, 1/2002.

Johansson, L. (2002). Utsatta invandrarflickor: Avgörande livskris i fokus. *Socionomen* 3:2002.

Kamali, M. (2002). Kulturessentialism och ”hedersmord”. *Socionomen* 3:2002.

Linebäck, B. (2002). Svår konst att möta pappas ångest. *Integration i Fokus* 1/2002.

Vinnerljung B., Sallnäs M. & Kyhle Westermark P. (2001). Sammanbrott vid tonårsplaceringar – om ungdomar i fosterhem och på institution. Stockholm: CUS/Socialstyrelsen.

Aktuell rättslig reglering m.m.

Svensk lag gäller för dem som vistas i Sverige oberoende av nationalitet eller ursprung.

Europakonventionen

I Europeiska konventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna, Europakonventionen, finns bestämmelser om rätt till skydd för bl.a. privat- och familjeliv (artikel 8), tankefrihet, samvetsfrihet och religionsfrihet (artikel 9), samt rätt att ingå äktenskap (artikel 12). I artikel 2 i tilläggsprotokollet till Europakonventionen stadgas att staten ska respektera föräldrars rätt att tillförsäkra sina barn en uppfostran och undervisning som står i överensstämmelse med föräldrarnas religiösa och filosofiska övertygelse.

Föräldrabalken

Barnets rätt och vårdnadshavarens skyldigheter

Enligt 6 kap. 1 § föräldrabalken (FB) har ett barn rätt till omvårdnad, trygghet och en god fostran. Barn ska behandlas med aktning för sin person och egenart och får inte utsättas för kroppslig bestraffning eller annan kränkande behandling, det s.k. agaförbudet.

I många länder förekommer emellertid aga som uppfostringsmetod. Föräldrar som kommer från andra länder och kulturer där sådana uppfostringsmetoder förekommer, kan ha svårt att förstå och acceptera det svenska förbudet mot aga. Aga inom familjen kan dock aldrig accepteras i Sverige. Den som har vårdnaden om barnet har ett ansvar för att barnets grundläggande behov tillgodoses. I de fall dessa allvarligt åsidosätts, är samhället skyldigt att ingripa för att skydda barnet.

Enligt 6 kap. 11 § FB har vårdnadshavaren rätt och skyldighet att bestämma i frågor som rör barnets personliga angelägenheter. Vårdnadshavaren ska därvid i takt med barnets stigande ålder och utveckling ta allt större hänsyn till barnets synpunkter och önskemål. Huvudprincipen är att vårdnadshavaren har rätt att bestämma i frågor som rör barnets personliga förhållanden. Denna rätt tunnans emellertid ut i takt med att barnet blir äldre, och bestämmanderätten flyttas således successivt över på den unge själv. Om barnet har två vårdnadshavare har båda rätt och skyldighet att bestämma i frågor som rör barnets personliga angelägenheter, 6 kap. 13 § FB.

Vårdnadsöverflyttning

En förälder som vid utövandet av vårdnaden gör sig skyldig till missbruk eller försummelse eller i övrigt brister i omsorgen om barnet på ett sätt som

medför bestående fara för barnets hälsa eller utveckling, kan fräntas vårdnaden med stöd av 6 kap. 7 § FB. Om båda föräldrarna är vårdnadshavare och olämpligheten endast avser en av dem, ska rätten anförtro vårdnaden till den andre föräldern ensam. Brister även den föräldern i omsorgen om barnet ska rätten flytta över vårdnaden till en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare enligt andra stycket samma paragraf. Socialnämnden kan föra talan vid domstol om att vårdnaden ska tas ifrån en förälder som är olämplig som vårdnadshavare.

En förälder som brister i omvårdnaden om ett barn kan fräntas vårdnaden, om barnet befinner sig i en sådan risksituation att ett ingripande med stöd av 2 § lagen (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga, LVU, kan komma i fråga, och denna risksituation kan antas bli bestående (prop. 1981/82:168 s. 68). Det är inte nödvändigt att ett beslut enligt LVU har fattats för att en överflyttning av vårdnaden ska ske, men det torde höra till undantagen att en överflyttning aktualiseras utan att barnet dessförinnan tagits om hand med stöd av LVU. Som regel bör ett ingripande med stöd av LVU vara tillräckligt för att skydda ett barn från en förälder som brister i omsorgen.

Det kan diskuteras om inte bestämmelsen i 6 kap. 7 § FB oftare skulle kunna tillämpas även i fall där ett ingripande med stöd av LVU inte är aktuellt, men där det ändå kan te sig stötande att en förälder har kvar vårdnaden. Det kan vara fall där en förälder avtjänar ett långvarigt fängelsestraff för t.ex. våld eller hot om våld mot en familjemedlem. Barnen i familjen har inget skyddsbehov så länge föräldern befinner sig i fängelset men kan känna otrygghet av att veta att denne har del i vårdnaden. Ett annat exempel kan vara där föräldrar har gemensam vårdnad, men inte bor ihop. Modern, som flickan bor med, bedöms kunna skydda flickan. Flickan kan ändå leva under hot från fadern på ett sätt som innebär att hennes rätt att få sina grundläggande behov tillgodosedda, inte kan uppfyllas.

Äktenskapsbalken

Ingående av äktenskap m.m.

Föräldrabalken ger vårdnadshavaren rätt att bestämma var barnet ska bo. Det förekommer att föräldrar av utländsk härkomst vill skicka tillbaka sina barn till hemlandet för att de t.ex. ska ingå äktenskap där. För alla som vistas i Sverige gäller svensk lag. Äktenskapsbalken, ÄktB, anger förutsättningarna för ingående av äktenskap, bl.a. vad gäller ålder och frivillighet. Om ett barn eller ungdom riskerar att bli skickad till hemlandet eller till något annat land för att där ingå äktenskap mot sin vilja, är lagen (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga, LVU, tillämplig.

I 1 kap. 1 § lagen (1904:26 s. 1), om vissa internationella rättsförhållanden rörande äktenskap och förmynderskap, stadgas att om någon vill ingå äktenskap inför svensk myndighet, prövas hans rätt till detta enligt lagen i den stat där han är medborgare om inte annat följer av 1904 års lag.

Justitiedepartementet kommer till sommaren med en departementspromemoria om äktenskapshinder och barn.

Socialtjänstlagen

Socialtjänstens uppgifter framgår av 3 kap. 1 § socialtjänstlagen (2001:453), SoL. Till socialnämndens uppgifter hör t.ex. att göra sig väl förtrogen med levnadsförhållandena i kommunen och att informera om socialtjänsten i kommunen och erbjuda grupper och enskilda sin hjälp. Detta sker bl.a. genom den uppsökande verksamhet som socialnämnden ska bedriva. I den uppsökande verksamheten och i samverkan med olika organ får socialnämnden betydande kunskap om olika förhållanden, vilket innebär att nämnden har möjlighet att ge barn stöd och hjälp av olika slag. Vidare följer av 14 kap. 1 § första stycket SoL att var och en som får kännedom om något som kan innebära att socialnämnden behöver ingripa till ett barns skydd bör anmäla detta till nämnden. Dessutom följer av andra och tredje styckena i samma paragraf att myndigheter m.fl. är skyldiga att till socialnämnden anmäla motsvarande förhållanden.

Socialtjänstens särskilda ansvar för barn

Med barn avses enligt 1 kap. 1 § SoL varje människa under 18 år. Enligt 5 kap. 1 § SoL ska socialnämnden bl.a. verka för att barn och ungdomar växer upp under trygga och goda förhållanden och, i nära samarbete med hemmen, främja en allsidig personlighetsutveckling. Barn och ungdomar som riskerar att utvecklas ogynnsamt ska få det skydd och det stöd som de behöver och, om hänsynen till den unges bästa motiverar det, vård och fostran utanför det egna hemmet.

1 kap. 2 § SoL svarar mot artikel 3 i FN:s konvention om barnets rättigheter, Barnkonventionen. Av bestämmelsen i socialtjänstlagen följer att när åtgärder rör barn ska särskilt beaktas vad hänsynen till barnets bästa kräver. Av 3 kap. 5 § SoL följer att barn har rätt att komma till tals; när en åtgärd rör barn, skall barnets inställning så långt det är möjligt klarläggas. Hänsyn ska tas till barnets vilja med beaktande av dess ålder och mognad.

Socialtjänstens skyldighet att utreda

Av 11 kap. 1 § SoL följer att socialnämnden utan dröjsmål ska inleda utredning av vad som genom ansökan eller på annat sätt har kommit till nämndens kännedom, och som kan föranleda någon åtgärd av nämnden.

Enligt 11 kap. 2 § SoL får socialnämnden, när den gör en utredning om den behöver ingripa till ett barns skydd eller stöd, konsultera sakkunniga samt i övrigt ta de kontakter som behövs.

Bestämmelsen omfattar såväl utredningar som avses i bestämmelsen om anmälningsskyldighet i 14 kap. 1 § SoL som utredningar om behov av stödinsatser i andra fall (prop. 1996/97:124 s. 180). Det bör påpekas i detta sammanhang att så snart socialnämnden tar kontakt med någon utomstående, t.ex. en lärare, fritidsledare eller sjuksköterska på bvc, för att inhämta information om ett barn, så anses en utredning inledd med stöd av 11 kap. 1 § SoL.

Utredningen ska inte göras mer omfattande än vad som är motiverat av omständigheterna i ärendet. Utredningen ska bedrivas så att inte någon onödigt utsätts för skada eller olägenhet. Detta är av särskild betydelse i integritetskränkande fall som t.ex. när en förälder misstänks för att ha förgripit sig på sitt barn, sexuellt eller på annat sätt. Det är i sådana fall särskilt angeläget att varje åtgärd som kan kränka integriteten hos de inblandade övervägs noga och att några förhastade åtgärder inte vidtas (prop. 1996/97:124 s. 180).

En utredning ska bedrivas skyndsamt och vara slutförd senast inom fyra månader. Finns det särskilda skäl får socialnämnden besluta att förlänga utredningen för viss tid.

Av 11 kap. 2 § tredje stycket SoL följer vidare att den som berörs av utredningen ska underrättas om att en sådan inleds. Det får inte råda något tvivel om att en utredning inleds. Familjen ska alltid informeras om nämndens beslut och avsikter i fråga om utredningens bedrivande. Ett tydligare utredningsförfarande skapar bättre förutsättningar för ett ökat förtroende för socialtjänstens arbete hos allmänhet och hos andra myndigheter (prop. 1996/97:124 s. 110).

JO har (1999/2000 s. 243) anfört att när en utredning huruvida socialnämnden behöver ingripa till en underårigs skydd eller stöd inleds, ska den som berörs av utredningen underrättas om detta. Det anges inte närmare med vilken skyndsamhet en underrättelse till berörda ska ske. Några väglådande uttalanden om detta finns inte i förarbetena. Det får emellertid anses ligga i sakens natur att en underrättelse till t.ex. berörda föräldrar om en påbörjad barnavårdsutredning i normalfallet ska ske utan onödigt dröjsmål.

I ett ärende rörande ett barn, t.ex. en utredning enligt 11 kap 1 § SoL, är vårdnadshavaren part. Parters rätt till insyn i utredningsmaterialet regleras i 17 § förvaltningslagen (1968:223), FL, och i 11 kap. 8 § första stycket SoL. Av förvaltningslagen följer vidare att part har rätt att yttra sig över utredningsmaterialet innan ärendet avgörs.

Tolk

Enligt 8 § FL, bör en myndighet, när den har att göra med någon som inte behärskar svenska, vid behov anlita tolk. Bedömningen av tolkbehov ligger i första hand på myndigheten och inte på den enskilde. Det är myndighetens sak att se till att en lämplig person utses för uppdraget.

Partsinsyn

Sekretess hindrar aldrig att part i mål eller ärende tar del av dom eller beslut i målet eller ärendet, 14 kap. 5 § SekrL. Inte heller innebär sekretess någon begränsning i parts rätt enligt rättegångsbalken att få ta del av alla omständigheter som läggs till grund för avgörande av ett mål eller ärende.

Huvudregeln är alltså att sekretessen i princip får vika för parts rätt att ta del av materialet i ett ärende som gäller honom/henne. Enda undantaget är att det av hänsyn till allmänt eller enskilt intresse är av synnerlig vikt att uppgift i materialet inte röjs. Exempel på uppgifter som en myndighet kan vägra lämna ut till en part är uppgifter som kommer fram i samband med en anmälan eller utredning, om det kan antas att det föreligger fara för våld eller annat allvarligt men för anmälaren eller uppgiftslämnaren, 7 kap. 6 § SekrL.

Mycket tungt vägande skäl krävs alltså för att part inte ska få tillgång till uppgifterna. Om part vägras ta del av uppgift ska myndigheten i stället på annat sätt lämna upplysning om vad materialet innehåller i den mån det behövs för att parten ska kunna ta tillvarata sin rätt. Uppgifter kan t.ex. lämnas ut till ett ombud med förbehåll att uppgifterna inte lämnas vidare, 14 kap. 10 § SekrL (Se Norström-Sverne, Sekretess i socialtjänsten (1995) s. 346).

Vårdnadshavarens rätt som part till insyn i ett ärende enligt 14 kap. 5 § SekrL kan dock begränsas. Av bestämmelserna i 14 kap. 4 § SekrL framgår att uppgifter som ett barn lämnat till en socialsekreterare i vissa fall hemlighålls även för vårdnadshavaren (se avsnitt under sekretesslagen).

Kommunikation

Enligt 17 § FL, får ett ärende inte avgöras utan att den sökande, klagande eller annan part underrättats om uppgift som tillförts ärendet av annan än honom själv och han givits tillfälle att yttra sig över materialet. Kommuniceringsskyldigheten är dock försedd med vissa undantag. Det har för vissa typsituationer ansetts nödvändigt att inskränka myndighetens skyldighet att underrätta parter om utredningsmaterialet. Undantagen regleras i 17 § andra stycket punkterna 1–3 FL. I förarbetena anges exempel på sådana undantagssituationer. Dessa undantag kan dock inte åberopas till stöd för att hemlighålla en utredning. De tar sikte på helt andra situationer. En akut risk av sådant slag kan m.a.o. svårligen inrymmas i en utredningssituation med stöd av 11 kap. 1 § SoL. Ett exempel på detta är just att lagstiftningen innehåller endast en möjlighet att ingripa med myndighetsutövning i skyddssyfte utan föregående kommunikering vad gäller vård av unga, nämligen ett omhändertagande med stöd av 6 § LVU. Den utredning som följer efter ett sådant beslut kan dock inte göras utan att vårdnadshavarna hålls underrättade.

Ombud, biträde och stödperson

Den som begär en insats av socialnämnden har rätt att anlita ombud eller biträde. Detta framgår av 9 § FL. Om socialnämnden anser att en personlig medverkan av parten behövs, kan dock nämnden begära detta även när parten företräds av ombud eller biträde.

Med *ombud* menas den som har fullmakt att helt eller delvis föra talan för uppdragsgivarens räkning. Omfattningen av uppdraget framgår av fullmakten. Ett barn som fyllt 15 år är part i ett ärende som rör honom/henne och är därmed också behörig att lämna fullmakt åt någon som för hans/hennes talan. Åtgärder som ett ombud vidtar med stöd av sin fullmakt, är bindande för den som lämnat fullmakten. Hur en fullmakt kan utformas m.m., se Hellners, Malmqvist Nya förvaltningslagen med kommentarer (1999) s. 86–87.

Ett *biträde* däremot har inte samma befogenhet som ett ombud, utan har endast till uppgift att biträda sin uppdragstagare då denne ”för talan i ett ärende hos nämnden” (se vidare Clevesköld m.fl. Handläggning inom socialtjänsten s. 99 ff.).

En person som besöker socialtjänsten har möjlighet att ta med sig en *stödperson*. En stödpersons uppgift är att vara just ett stöd och biträder inte den enskilde i ärendet. Det föreligger inga hinder att den enskilde tar med sig någon vid kontakter med socialförvaltningen under förutsättning att

samtalet endast berör den enskilde. Om annan persons förhållande behandlas, gäller sekretessbestämmelserna till skydd för denne (JO-beslut den 27 september 1995 dnr 1122-1995).

Lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga

Insatser för barn ska i första hand ges i frivilliga former med stöd av socialtjänstlagen. När barnet har ett vård och/eller skyddsbehov, som inte kan tillgodoses med frivilliga lösningar, kan lagen (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga, LVU, bli tillämplig. LVU ska trygga samhällets möjligheter att alltid kunna ge barn det skydd och den vård som de behöver.

Socialnämnden får besluta att den som är under 20 år omedelbart ska omhändertas. Förutsättningarna för ett sådant omhändertagande regleras i 6 § LVU. Beslutet ska underställas länsrätten senast inom en vecka från den dag beslutet fattades. Länsrätten ska pröva beslutet så snart det kan ske. Om det inte finns synnerliga hinder, ska prövningen ske inom en vecka från det handlingarna inkom till rätten. Ett omedelbart omhändertagande kan, som framgått ovan, beslutas och verkställas utan att vårdnadshavaren informeras i förväg. I samband med att socialnämndens beslut underställs länsrättens prövning måste vårdnadshavaren informeras om utredningsmaterialet. Det nu sagda innebär att socialnämnden kan underlåta att informera vårdnadshavaren om det utredningsmaterial som föreligger vid beslutet att omhänderta den unge till dess beslutet underställs länsrättens prövning.

Umgängesinskränkning

Utgångspunkten i svensk lagstiftning är att barn har behov av umgänge med båda föräldrarna även om barnet inte bor tillsammans med båda. En nära och god kontakt mellan föräldrar och barn under vårdtiden är ofta en förutsättning för att barnet ska kunna utvecklas väl under placeringen och på sikt kunna återförenas med sina föräldrar. Det kan emellertid förekomma att socialnämnden av olika skäl måste begränsa barnets umgänge med föräldrarna. Socialnämnden kan med stöd av 14 § andra stycket 1 LVU förbjuda allt umgänge och även reglera telefon- och brevkontakter.

Hemlighållande av ett barns vistelseadress

Socialnämnden kan med stöd av 14 § andra stycket 2 LVU besluta att inte röja den unges vistelseort för föräldrar eller vårdnadshavare. Det kan vara i situationer när det finns grundad anledning att tro att föräldrarna egenmäktigt kommer att bortföra barnet och därigenom äventyra dennes hälsa eller utveckling eller omöjliggöra vården. Det kan vara situationer där den unge riskerar att utsättas för misshandel, psykiskt skadlig behandling eller annan allvarlig skada. Det kan även gälla situationer där det befaras att föräldrarna kan tänkas föra barnet utomlands eller på annat sätt undanhålla barnet för nämnden. Däremot kan inte varje misstanke om att föräldrarna inte respekterar ett beslut om umgängesbegränsning leda till att vistelseorten hålls hemlig. Det primära vid bedömningen är hur barnet upplever situationen

och hur dessa upplevelser kan hindra ändamålet med vården (SOSFS 1997:15 s. 71).

En underårig som kommit upp i tonåren har ofta nått en sådan mognad att han/hon bör åtnjuta visst skydd för sin integritet även gentemot vårdnadshavaren. Detta kan dock inte leda till att en tonårings adress hemlighålls för vårdnadshavaren så länge denne har ansvaret för sitt barn. För att socialnämnden ska kunna hemlighålla adressen för vårdnadshavaren krävs att den underårige är omhändertagen eller vårdas med stöd av LVU och att ett hemlighållande av adressen är nödvändig ur vårdsynpunkt (JO 1985/86 s. 342).

Offentligt biträde

Offentligt biträde – som är något annat än biträde eller ombud enligt förvaltningslagen – innebär kostnadsfri juridisk hjälp genom det allmännas försorg. Rättshjälp genom offentligt biträde innebär som regel att advokat eller biträdande jurist på advokatbyrå förordnas som biträde. Den enskilde kan själv föreslå någon som är lämplig för uppdraget. Uppdraget som offentligt biträde ställer stora krav på juridisk och processuell kunskap. Den som ska företräda barn förutsätts ha kunskap om barn och deras behov i olika åldrar.

I 39 § LVU föreskrivs att ett offentligt biträde ska förordnas i mål och ärenden angående beredande av vård enligt 2 eller 3 §, omedelbart omhändertagande enligt 6 §, upphörande av vård enligt 21 §, flyttningsförbud enligt 24 § eller upphörande av flyttningsförbud enligt 26 § eller vid överklagande enligt 41 § första stycket 1 för den som åtgärden avser samt för dennes vårdnadshavare, om det inte måste antas att behov av biträde saknas.

Det är handläggarens uppgift att informera den ärendet rör om rätten till offentligt biträde och att anmäla behovet av offentligt biträde till länsrätten. Det vanliga i LVU-mål är att socialnämnden, i egenskap av handläggande myndighet, hos länsrätten anmäler att behov av offentligt biträde föreligger. Detta ska göras oberoende av om den enskilde begärt biträde eller inte. Nämnden har ett ansvar för att den som ärendet rör får denna hjälp, om det inte kan antas att behov av biträde saknas. Rätten till biträde föreligger inte enbart vid ett ärendes slutbehandling. Tvärtom föreligger många gånger behov av ett offentligt biträde redan under ärendets handläggning i socialnämnden. Ett offentligt biträdes insatser torde i allmänhet vara av stor betydelse på utredningsstadiet och då särskilt i sådana ärenden där motstridiga uppgifter har lämnats. Genom ett förtroendefullt samarbete med den enskilde parten torde ett biträde ofta kunna bidra till ett tillförlitligt och fullständigt beslutsunderlag och en nyanserad bedömning av olika förhållanden. Huvudansvaret för att ta fram underlag till ett beslut ligger dock alltid på socialnämnden (SOSFS 1997:15 s. 98).

Polisanmälan

Socialnämnden är förhindrad av sekretess att anmäla brott, om det inte finns särskilt lagstöd för detta. Ett sådant lagstöd finns i 14 kap. 2 § femte stycket SekrL, där det framgår att sekretess inte hindrar nämnden att anmäla vissa brott som riktar sig mot barn. Det gäller misshandel, sexuella övergrepp och

bortförande av barn (3, 4 och 6 kap. brottsbalken). Begreppet misshandel inbegriper även psykisk misshandel.

Socialnämnden ska överväga om det är lämpligt med en polisanmälan med utgångspunkt i vad som är bäst för barnet. Vårdnadshavaren behöver inte informeras i förväg om att en anmälan till polisen görs. En polisanmälan ska göras utan att socialnämnden tagit ställning till vem som gjort sig skyldig till ett misstänkt brott. Det är inte socialnämndens skyldighet att utreda detta (JO 2501-1994). Det är dock angeläget att ett misstänkt brott mot ett barn omedelbart kommer till polisens kännedom och att barnet skyddas från fortsatta övergrepp. JO har uttalat att det är viktigt att polisanmälan görs omedelbart och att den misstänkte förövaren och barnet skiljs åt (JO1990/91 s. 192, se även JO dnr 3627-1992, beslut den 27 maj 1993 och dnr 2548-1992, beslut den 23 nov. 1992). Ett beslut att göra en polisanmälan är ett beslut under handläggningen och kan inte överklagas. Beslutet ska dokumenteras.

Sekretesslagen

Sekretess till skydd för en enskild

Enligt 7 kap. 4 § första stycket SekrL, gäller sekretess inom socialtjänsten för uppgift om enskilds personliga förhållanden, om det inte står klart att uppgiften kan röjas utan att den enskilde eller någon honom närstående lider men. Sekretess till skydd för enskild gäller dock inte i förhållande till den enskilde själv och kan i övrigt helt eller delvis efterges av denne. Detta följer av 14 kap. 4 § första stycket SekrL.

Frågan om i vilken utsträckning uppgifter som ett barn har lämnat till en myndighet kan lämnas ut till föräldrarna mot barnets önskemål, behandlas bl.a. i förarbetena till sekretesslagen (prop. 1981/82:168). Huvudprincipen är att vårdnadshavaren har rätt att ta del av sekretessbelagda uppgifter rörande sina barn för att kunna fullgöra sina skyldigheter enligt föräldrabalken (prop. 1988/89:67 s. 35 och JO 1985/86 s. 342). Eftersom vårdnadsrätten tunnans ut i takt med att barnet blir äldre kan föräldrar inte alltid göra gällande att de har rätt att ta del av alla sekretesskyddade uppgifter om ett barn som uppnått en viss mognad och utveckling (prop. 1979/80:2 s. 330).

Vid prövningen av om en uppgift som gäller en underårigs personliga förhållanden ska lämnas ut till föräldern måste det först utredas vem som disponerar över sekretessen; vårdnadshavaren eller den unge själv. Det gäller att avgöra vem av dem som är ”den enskilde” enligt 14 kap. 4 § första stycket SekrL. Någon åldersgräns finns inte angiven till ledning för denna bedömning. När det gäller ungdomar i tonårsåldern torde man ofta kunna utgå från att barnet bör åtnjuta ett visst skydd för sin integritet gentemot sina föräldrar. Vid bedömningen har man också anledning att väga in de aktuella uppgifternas innehåll samt den typ av ärende som det är fråga om.

Kommer man vid denna bedömning fram till att det är barnet som disponerar över sekretessen, kan uppgifterna lämnas ut till vårdnadshavaren endast efter en prövning enligt 7 kap. 4 § SekrL på samma sätt som om utlämnandet skulle ske till en utomstående person. Om vårdnadshavarna däremot anses disponera över sekretessen, kan uppgifterna som regel lämnas ut till

dem som en följd av bestämmelserna i 6 kap. 11 § FB och 14 kap. 4 § första stycket SekrL (JO dnr 571 27 april 1998).

Även om barnet inte har nått en sådan mognad att det fått ett integritetskydd mot vårdnadshavaren finns det ändå möjlighet att i vissa fall hemlighålla uppgifter om barnet för dem.

Enligt 14 kap. 4 § andra stycket SekrL gäller sekretess till skydd för underårig även i förhållande till vårdnadshavaren om det kan antas att den underåriga lider betydande men om uppgiften röjs. Det gäller i första hand fall där barn och vårdnadshavare står i motsatsförhållande till varandra och där det – oavsett barnets ålder – är till skada för barnet att sekretesskyddade uppgifter lämnas ut till föräldern/vårdnadshavaren. Undantagsregeln tar sikte på de fall där det kan finnas behov av att skydda barnet mot vårdnadshavaren, antingen därför att det är fråga om särskilt integritetskänsliga uppgifter eller därför att uppgifterna kan missbrukas av vårdnadshavaren på ett sätt som allvarligt skadar barnet.

Sekretess om underårigs vistelseort

Enligt 7 kap. 5 § SekrL kan uppgifter om en underårigs vistelseort hemlighållas i förhållande till den underåriges föräldrar eller annan vårdnadshavare. En förutsättning härför är att den underåriga har omhändertagits eller vårdas med stöd av LVU. Vidare krävs att hemlighållandet är nödvändigt med hänsyn till ändamålet med omhändertagandet eller vården. Bestämmelsen bör tillämpas restriktivt. Det bör alltså bara i undantagsfall förekomma att en förälder eller annan vårdnadshavare vägras upplysning om ett barns vistelseort (JO 1983/84 s. 249).

Möjlighet att utbyta information

I 14 kap. 2 § sjunde stycket SekrL stadgas att sekretess enligt 7 kap. 1 § och 4 § första och tredje styckena inte hindrar att uppgift om enskilda som inte fyllt arton år lämnas från myndighet inom hälso- och sjukvården och socialtjänst till annan sådan myndighet, om det behövs för att den enskilde ska få nödvändig vård, behandling eller annat stöd. Det kan enligt förarbetena i första hand vara aktuellt med samarbete mellan socialtjänst, mödravård, barnhälsovård, vuxenpsykiatri och skolhälsovård. Beträffande uppgiftslämnande visavi andra myndigheter får därför regelsystemet i övrigt tillämpas.

Bestämmelsen kan tillämpas bl.a. när barn far illa. I första hand bör enligt 14 kap. 4 § SekrL ett samtycke till utlämnande utverkas från den det berör. Om den som saken rör kan antas direkt motsätta sig att uppgifter lämnas, eller saken brådskar och det inte finns tid att inhämta samtycke, är det viktigt att den det berör i möjligaste mån underrättas om detta i efterhand. Undantagen från sekretess i denna bestämmelse bör användas med urskiljning och varsamhet.

Skyddad identitet

En person som riskerar att bli utsatt för allvarlig brottslighet riktad mot dennes liv, hälsa eller frihet kan enligt lagen (1991:483) om fingerade personuppgifter få medgivande att använda andra uppgifter om sig själv än de

verkliga (fingerade personuppgifter). Ett medgivande att använda fingerade personuppgifter får inte lämnas om personen kan beredas tillräckligt skydd genom kvarskrivning enligt 16 § folkbokföringslagen eller på annat sätt. Medgivande att använda fingerade personuppgifter lämnas av Stockholms tingsrätt efter ansökan av Rikspolisstyrelsen.

Av 1 § lagen om fingerade personuppgifter framgår att ”en folkbokförd person” kan ansöka om att få fingerade personuppgifter. Det framgår inte av förarbetena om ett barn själv kan ansöka hos Rikspolisstyrelsen om medgivande att få fingerade personuppgifter. Det har emellertid förekommit fall då socialnämnden ansökt för barnets räkning om ett sådant medgivande. En sådan ansökan förutsätter dock att barnet är omhändertaget eller vårdas med stöd av LVU (SOU 1996:68 *Några folkbokföringsfrågor* och prop. 1990/91:153).

De utsatta flickorna och deras familjer

Inledning

Visst kan det hävdas att vi alla lever i en patriarkal samhällsstruktur, där patriarkatet överordnar män och underordnar kvinnor. Våld, hot, kränkningar med mera är definitivt inte något som bara kvinnor och unga kvinnor med ursprung i andra länder kan utsättas för – det är tvärtom en del av många svenska kvinnors vardag.

På grund av könsstrukturen kan svenska flickor och flickor med annan etnisk och kulturell bakgrund också sägas ha mycket gemensamt just för att de är flickor (*Rapport om flickor med annan etnisk och kulturell bakgrund* 2000). Likaså är "familj" inget enhetligt begrepp. Familjen utgör en komplex och föränderlig väv. "Invandrarfamiljen" är inte *en*, utan många och skiftande. Förutom kulturella skillnader i familjens roll kan det finnas stora skillnader mellan land och stad och mellan olika samhällsgrupper vad gäller föreställningar om familjen och de relationer som ska råda inom den (SoS-rapport 1999:9). "Kultur" är inte heller något statiskt och oföränderligt. Kulturers former skiftar, utvecklas och bildar nya kombinationer. Kulturförändringar utvecklas i sammansatta dynamiska mönster, där tradition och identitet ständigt omdefinieras och omformas. (Se ex. Bjurström 1992).

I den litteratur och forskning som fokuserar migration, ungdomar med annan etnisk bakgrund samt flyktingfrågor, hittar man dock beskrivningar av (flergenerations-) familjer med mer eller mindre starka patriarkala värderingar, hur dessa påverkas i och med migrationen och vilka svårigheter denna kontext kan få för unga flickor. Det är till denna litteratur vi här knyter an, i enlighet med uppdraget. Dessa invandrarflickor och deras familjer är långt ifrån någon enhetlig grupp, lika lite som "det svenska" är. Det finns t.ex. också sociokulturella miljöer i Sverige med snarlika problem. Likaså utsätts inte alla invandrarflickor för hot och/eller våld eller lever med den problematik som nedan beskrivs. Beskrivningen är översiktlig och av utrymmesskäl generaliserande, på bekostnad av mångfalden i variationer.

Den patriarkala familjen

Riyadh Al Baldawi har bland annat beskrivit den patriarkala familjemodellen i ett migrationssammanhang (Al Baldawi 1998a, 1998b). Han illustrerar denna familjetyp med en pyramid. Pyramiden har olika nivåer. Pappan befinner sig i toppen och har den övergripande makten inom familjen och är också familjens representant i kontakterna utåt. I familjestrukturen ingår också slakten – både mammans och pappans föräldrar ingår exempelvis i familjen. Flickorna finner vi längst ner i pyramiden, det vill säga i botten av det hierarkiska systemet. Flickorna måste alltså anpassa sig både inom sitt eget barnsystem (i relation till bröder) och inom systemet i familjen, det vill säga slakten och pappan. Samhället bygger på att mannen har en mer

framträdande roll än kvinnan, vilket innebär att familjen i denna bemärkelse ger pojkarna större rättigheter och friheter än flickorna (ibid 1998a, s. 2224).

I denna typ av *utvidgad familj*, känner barnen och föräldrarna ansvar och förpliktelser inte bara mot varandra utan i förhållande till en större krets. I den utvidgade familjen är man i första hand familjemedlem och bara i andra hand en enskild individ. Familjen är den enhet som ansvarar för alla medlemmars sociala och ekonomiska trygghet och väldigt få företeelser blir en enskild medlems angelägenhet. Vem barnen exempelvis gifter sig med får både ekonomiska och andra konsekvenser för hela den utvidgade familjen. Därmed kommer också frågan om äktenskapspartner att hanteras som andra frågor, dvs. av dem som har ansvaret för familjen och därmed bestämmanderätten (Almqvist och Broberg 2000, s. 133).

Könsrollerna i sådana patriarkala samhällen är således hierarkiska – mannen har högre status än kvinnan och könen har olika roller. Det är också samhällen där heder och skam är centrala värden (Bredal 1999, s. 15). Alla familjemedlemmar bidrar till familjens heder, men ansvaret är olika fördelat. Mannens heder är först och främst knuten till hans förmåga att försörja och beskydda familjen, medan kvinnans – och därmed också familjens – heder är knuten till hennes sexuella dygd. Äktenskapet är den enda tänkbara ramen för sexualiteten, dvs. i praktiken kvinnans sexualitet. Kvinnan ska vara oskuld när hon gifter sig och kvinnor och män måste därför, särskilt när de är ogifta, umgås i minsta möjliga utsträckning (ibid.). Kontrollen av kvinnans sexualitet uppfattas som nödvändig, både för att säkra att hon ska bli gift och även med hänsyn till familjens heder.

Gruppens rykte och enhet står också på spel. Tillsammans bidrar detta till en stram kontroll och det behövs inte mycket för att få ett dåligt rykte (ibid. s. 40). En kvinna som har en otillåten sexuell förbindelse, flirtar eller kanske bara talar med en utomstående man, riskerar att vanhedra hela familjen¹ (Smedberg & Kopola 2000, s. 24). Modellen med den utvidgade familjen innebär samtidigt att en persons beteende påverkar hela familjen på ett avgörande sätt. Om någon familjemedlem bryter mot normer eller lagar drabbas skammen hela familjen. Det innebär att man i familjen aktivt värnar om varandras beteende för att inte familjens heder ska drabbas. Att inte dra skam och vanära över sin familj blir ett överordnat mål (Almqvist och Broberg 2000, s. 133).

Migration

Migrationen innebär överlag en genomgripande förändringsprocess. Kunskap om denna process är viktigt. Bravo och Lönnback menar att det funnits en överdriven tilltro till ökad kunskap om den kultur invandrarna *lämnat bakom sig*. Detta är inte tillräckligt. ”När en individ lämnar sitt land, börjar en oåterkallelig förändringsprocess som innebär att invandraren aldrig mer

¹ Smedberg beskriver situationen i den så kallade MENA-regionen; Mellanöstern och Nordafrika. Denna inkluderar Marocko, Algeriet, Tunisien, Libyen, Egypten, Isreal, de palestinska områdena, Jordanien, Libanon, Syrien, Irak, Kuwait, Saudiarabien, Bahrain, Qatar, Oman, Förenade Arabemiraten, Jemen och Iran. Hedersbegreppet förekommer inte bara i arabvärlden och inte bara bland muslimer. Det förekommer i olika former också bland t.ex. druser och kristna i arabvärlden, i vissa delar av södra Europa och i Latinamerika (Smedberg & Kopola 1999, s. 24).

kan likställas med den person hon/han var förut. En fördjupad kunskap om denna förändringsprocess, som sker i ett psykosocialt landskap mellan ursprungskulturen och det nya landet, kan leda till en förbättrad kompetens i arbetet med både första, andra och tredje generationens invandrare” (Bravo och Lönnback 1998, s. 181). Förändringen innehåller många dimensioner, inte minst sociala och kulturella. Skillnaden mellan kulturer ställs på sin spets – behovet av att bevara identiteten är stark och kan stå i motsättning till de krav på anpassning som omgivningen ställer (Individinriktade insatser i invandrarfamiljer 1986).

Familjestrukturen och dynamiken tillhör det som påverkas i och med migrationen till Sverige. Ju längre familjen lever i det nya landet, desto svårare blir det att behålla en fungerande patriarkalisk modell². Detta beror enligt Riyadh Al Baldawi (1998a s. 2226 f) på flera faktorer:

Barnen har, bl.a. genom skolan, större möjligheter att integreras i samhället än sina föräldrar. De förändringar som barnen för med sig in i familjen utgör också ett hot mot den maktutövning som föräldrarna försöker behålla.

Föräldrarna blir ofta beroende av sina barn i kontakterna med samhället och dess myndigheter. Pappan förlorar härigenom den funktion han hade i hemlandet; att representera och vara familjens språkrör utåt. Pappans position drabbas ytterligare genom att han ofta också förlorar rollen som försörjare och ansvarig för familjens ekonomi.

Mammans roll är också utsatt. Kvinnor har större möjligheter att integreras i samhällets sociala liv. Al Baldawi menar att dessa stridande krafter – frihetslängtan och bundenheten till traditionerna – föder en inre konflikt som påverkar mammans fysiska och psykiska tillstånd.

Det uppstår alltså ofta en obalans mellan föräldrarnas och barnens kunskaper, inte bara i svenska utan också om det svenska samhället. När ungdomar blir tolkar av språket och omvärlden och föräldrarna blir beroende av dem i sina kontakter med samhället och myndigheterna, rubbas ”maktbalansen” i familjen och föräldrarna mister sin auktoritet. Den traditionella familjestrukturen vänds upp och ned (*Låt oss tala om flickor...* 2000).

Samtidigt kan det vara på sin plats att, som Liljeström (1995), påminna om hur de globala processer, som vi själva är en del av, frambringar föränderliga familjer. Hon menar att vår svenska bild av invandrarfamiljen ofta är en statisk och förenklad kliché. Vi ställer kollektivet och individen mot varandra, liksom ursprungskulturen och svenskheten, som om det rörde sig om antingen det ena eller det andra. Över hela världen sker en modernisering av familjen som står i kontrast till ”den traditionella familjen”. ”Familjen i Sverige” är ingalunda slutgiltig och färdig. Liljeström menar att vi i vår egen svenska historia kan avläsa de flesta av de motsättningar som denna process alltså innehåller:

- familjen kontra individen
- relationer och arbetsfördelning mellan kvinnor och män
- äktenskapet som en personlig allians mellan två
- släkten som skyddsnet kontra välfärdsstaten

² Al Baldawi urskiljer också, förutom försöken att hålla kvar den traditionella patriarkala familjen, två andra sätt att organisera familjen i samband med migration: 1) den integrerade formen och 2) den assimilerade formen.

Även med detta tillägg – att migrationsproblemen är globala och att ”familjen” ständigt moderniseras – kan man dock konstatera att migrationsbakgrund utgör en riskfaktor för psykisk ohälsa och sociala problem (*Psykisk hälsa hos flykting- och invandrabarn* 2000).

Social kontroll

Tidigare har rykten, heder och skam berörts kortfattat. Detta är också något som kan sättas in i själva migrationssammanhanget och som påverkas av denna process. Den sociala ordningen är ju satt under press. När normerna inte längre tas för givna blir det nödvändigt med restriktioner som inte behövs i exempelvis en turkisk by. Det medför en stark kontroll, särskilt beträffande de unga ogifta flickornas livsstil. Skvaller och rykten är en del av denna kontroll (Bredal 1999, s. 24). I de hearingar Integrationsverket anordnade i samband med arbetet med ”Låt oss tala om flickor”, framkom också att grupstrycket är starkt i många invandrargrupper. Några deltagare upplevde exempelvis att vissa bostadsområden blivit som riktiga byar där folk vaktar varandra och där det finns en hård social kontroll. Flickornas beteende är hela gruppens angelägenhet. Man erfar att ryktesspridningen drabbar flickorna hårt och får dem att må dåligt (*Låt oss tala om flickor... 2000*).

Brist på integration

I mycket av den litteratur som finns på området, talas det också om vikten av integration. Det betonas att föräldrarnas grad av integration har betydelse för flickornas livssituation och hälsa. Föräldrar som inte känner att de blir accepterade eller kommer in i det svenska samhället mår inte bra, vilket går ut över barnen (*Låt oss tala om flickor... 2000*, s. 21). Gränssättningen kan exempelvis bli strängare om föräldrarna känner utanförskap och därmed misstro mot det omgivande samhället (ibid. s. 41). Till detta kan också föras att minoritetskulturer gärna blir konservativa i den bemärkelsen att man, för att bevara sin kulturella identitet, håller fast vid traditioner och värderingar så som de var i hemlandet när man lämnade det. På det sättet ökar skillnaden ytterligare mellan invandrargruppernas kultur och det omgivande samhällets (Almqvist och Broberg 2000, s. 121).

Den första generationens invandrare har också en tendens att på grund av hemlängtan glorifiera sitt gamla hemland, dess normer och värderingar (Stojanovic 1994). I en studie av integrationen av muslimska familjer i Danmark, påpekas det att muslimer från rurala områden ofta har svårt att inse att de förändringar de kan se hos sina barn, inte endast är en ”fördanskningsprocess” (jfr ”försvenskningsprocess”), utan också ett urbaniserings- och moderniseringsfenomen som även förekommer i ursprungsländerna (Stenberg & Otterbeck 1994).

I detta sammanhang kan också människors föreställning om vistelsens varaktighet vara viktig (*Psykisk hälsa hos flykting- och invandrabarn* 2000). Uppbrottstyperna har djupgående konsekvenser för familjens integration och för relationerna mellan föräldrar och barn (ibid.).

Återvändarstrategin respektive integrationsstrategin fungerar troligen som två kraftfält som verkar åt motsatta håll. Nyberg (1993) urskiljer tre olika typer av uppbrott:

- Ett *definitivt uppbrott* som består i upplevelsen av att inte längre vara en del av det ursprungliga samhället, att gräva upp och omplantera sina rötter. Integration blir ett framtidsmål och återvändandet kan uppfattas som en mardröm.
- Ett *ambivalent uppbrott*, en vilande tillhörighet, är en känslomässig balansgång där rötterna är avskurna. En upplevelse av närhet till ursprungsfamiljen bibehålls. Kärnfamiljens exil uppfattas som en tillfällig företeelse. Internationalitet och modernitet är återkommande teman. Sverige känns lokalt och provinsialt. Det kan försvåra en integration men ger inte kraft till ett återvändande.
- Ett *uteblivet uppbrott* innebär att känslomässigt undvika att relationerna till ursprungsfamiljen i hemlandet förändras. För dessa familjer är ”icke-förändring” en strategi. De lever med återvändandet som mål och integrationen skjuts upp.

Konsekvenser för flickan

I den enkät som Socialstyrelsen skickade ut till ett antal organisationer och verksamheter med anledning av detta uppdrag, finns flera exempel på den problematik dessa flickor lever med. Man nämner exempelvis följande:

- Hot från familjen angående flickornas sätt att leva.
- Stränga regler avseende fritid, kamrater, kläder etc.
- Flickorna kommer i kläm mellan två kulturer, vilket de hanterar genom att leva dubbelliv.
- Total kontroll från pappa/bröder.
- Få eller inga kontakter utanför skolan.
- Hot som övergår till våld från familj/släkt.
- Får ej sällskapa med vem de vill – den tilltänkta utsedd av familjen.
- Familjen kontrollerar arbetstid/skoltid (lämnar/hämtar flickorna).

Nedan ska några av ovan punkter närmare belysas.

Dubbla världar

Som ovan framgår, kan flickorna komma att leva i dubbla världar. Dels förväntas de anpassa sig till familjen, dels till omgivningen. Dessa båda världar kan till delar präglas av olika värderingar som ställer olika krav på flickornas livsstil. Kraven från de olika världarna kan vara motsägelsefulla för en flicka. Synen på barnuppfostran är exempelvis olika, vilket också förmedlar

olika krav³. I ett urbaniserat samhälle som Sverige betonas självständighet. Träning i att leva självständigt, att kunna fatta egna beslut och ta egna initiativ börjar tidigt. I den typ av utvidgad familj som exempelvis finns i Mellanöstern är förväntningar på prestationer små när barnen är i förskoleåldern.

Den kanske viktigaste skillnaden i fostringsmetoderna framhålls ofta vara betoningen på självständighet eller individualism kontra samhörighet eller kollektivism⁴. Detta utvecklingsmönster består upp i tonåren (Almqvist och Broberg 2000). Skillnaderna kan också påverka barnens möjligheter i skolan. Självständighet är något som tas för givet och premieras i den svenska skolan. Barn som inte har varit på dagis har inte fått samma träning i detta och hamnar då långt efter andra barn. Detta glapp mellan skola och familj kan förstärkas i segregerade områden där det i huvudsak bara är institutionerna som representerar ”det svenska”. Till detta kommer att i Sverige hör disciplin och fostran till familjens sfär och kunskap till skolans. I andra länder är disciplin och uppfostran en av skolans huvuduppgifter. Föräldrarnas bild av hemlandets mer auktoritära skola präglar deras förväntningar på den svenska skolan och segregation bidrar till att denna bild inte modifieras.

Skillnader i synen på fostran kan vara en bidragande orsak till att många invandrarungdomar ibland lever ett dubbelliv – ett i familjen och ett i skolan. Det är i skolan som de testar gränserna, medan de i hemmet kan reglerna och håller sig inom ramarna (*Låt oss tala om flickor...* 2000, s. 32f). En del föräldrar kan också uppleva den svenska skolundervisningen som ett hot genom att den riskerar att fjärma barnet från föräldrarnas egen ursprungskultur och förse barnet med ”svenska” värderingar. Även föräldrarnas syn på könsroller påverkar deras syn på barnens utbildning. I många medelhavs- och Mellanösternkulturer anses det ofta som onödigt att flickor utbildar sig eftersom de ändå snart ska gifta sig. Pojkarna uppfattar ofta en förväntan från föräldrarna att hjälpa till att försörja familjen (Allwood och Franzén 2000, s. 33).

Tonårsperioden kan alltså bli komplicerad för många av dessa ungdomar, som lever i dubbla världar, då de utsätts för motsägelsefulla förväntningar. Det är ofta mer konfliktfullt för flickor än för pojkar att leva med två olika värdesystem. Diskrepansen mellan de förväntningar som ställs på flickorna hemma och de som ställs i skolan/samhället är större än för pojkarna (Brekke 1999). Ungdomarna tar intryck av svensk kultur och svenska sedvänjor, vilket innebär att framför allt flickorna i många fall önskar en förändring.

Deras önskan om att vara med klasskamrater, att kunna gå till badhuset eller att följa med på klassfesten innebär ofta en utmaning av föräldrarnas förväntningar på en bra flickas uppförande. Föräldrarna förväntar sig att flickorna fortsätter att lyda och leva i familjen, medan kamrater och samhälle signalerar att de bör bryta upp och leva sitt liv som de svenska ungdomar.

³ En del framhåller också att skiljelinjer beträffande syn på uppfostran, utbildning och graden av integration snarare är ett uttryck för utbildningsbakgrund och familjens traditioner än för olika nationaliteter eller kulturer (*Låt oss tala om flickor...* 2000).

⁴ Som Almqvist och Broberg påpekar, har all barnuppfostran som ett gemensamt ändamål – att möjliggöra för barnet att så småningom axla ansvaret som nästa generations föräldrar. En polarisering mellan svenskar och invandrare, där svenskar anser sig stå för det lyhörda resonandet och invandrare för en auktoritär kontrollerande hållning vore olycklig. All barnuppfostran kräver både värme och kontroll (Almqvist och Broberg 2000).

marna gör. De hamnar mitt i den konflikt som finns mellan synen på individen i en kultur som bygger på kärnfamiljer och en kultur som bygger på utvidgade familjer (Almqvist och Broberg 2000, s. 139).

Att förhålla sig till sinsemellan så olika värdesystem kan alltså leda till en tillvaro präglad av förvirring och splittring. Man kan dock se det från en annan vinkel. Att leva med, i, och mellan eller genom två kulturer väcker visserligen osäkerhet och oro. Men om dessa känslor kan bemästras, kan detta ge en kompetens, tolerans och kunskap som är överlägsen den som lärs genom en monokultursocialisering (Brekke 1999 s. 3). En del ungdomar tycker att det är positivt att ha tillgång till två kulturer, två sätt att tänka och värdera, även om det också kan vara jobbigt och negativt (Deniz och Perdikaris 2000).

De flesta familjer klarar trots allt av de kulturella förändringar som migrationsprocessen framtvingar. I de allra flesta fall kan ungdomar pröva nya identiteter och hitta sätt att gå mellan den nya identiteten och den gamla, präglad av föräldrarnas ursprungskultur. Ett förhandlande mellan generationer vävs in i migrationsprocessen. I undantagsfall är motsättningarna och hindren så stora att verbala förhandlingar ersätts av hård disciplin, begränsningar i livsföring, hot, tvång och våld.

Flytta hemifrån

En del flickor har en önskan om att flytta hemifrån, bland annat på grund av kulturkonflikter och en önskan om större frihet. De kan i samband med detta söka socialtjänstens hjälp. Statistik från SCB visar på en viss överrepresentation av ungdomar med utländsk bakgrund som fått stöd för att flytta hemifrån. Flickor har, oavsett ålder och bakgrund, fått bidrag i större utsträckning än pojkar. I Integrationsverkets enkät till socialtjänsten 1999 angavs att 350 flickor sökt stöd varav 230 med minst en utländsk förälder. Det är dock sannolikt så att man inte har kännedom om alla de flickor som skulle vilja eller behöva flytta hemifrån.

I Integrationsverkets hearingar framkom uppgifter om att många flickor inte vågar söka hjälp hos socialtjänsten, och bryta med familjen, trots att en del skulle behöva det av fysiska och psykiska skäl. Inför risken att förlora kontakten med familjen och den egna gruppen, tar flickorna dessutom ofta tillbaka ansökan om stöd för att flytta hemifrån.

Ytterligare ett problem är att det ibland tar alldeles för lång tid innan flickans situation kommer till socialtjänstens kännedom. En orsak till detta är att flickorna inte gärna vill berätta om sina svårigheter för att inte vanära sina föräldrar. En kurator på en grundskola berättar att när flickor vänder sig till skolan och vill flytta hemifrån handlar det oftast om övergrepp, inlåsning och andra förbud. Men när flickorna får information om att familjen måste bli kontaktad, vill de ofta inte gå vidare med en anmälan – lojaliteten med familjen är ofta stor. En del röster i dessa hearingar framhöll också att flickan kan bli utfrysad och isolerad från familjen och släkten om hon flyttar hemifrån. Få vågar ta kontakt med socialtjänsten och framhärda i att vilja flytta hemifrån. De som vill, men inte vågar på grund av repressalier eller utfrysning är betydligt fler. Flickor som väljer att flytta hemifrån kan bli dubbla

förlorare: De upplever ensamhet utan familjen, men saknar den självständighet som samhället förväntar sig av dem. (*Låt oss tala om flickor...* 2000).

Generationskonflikt – kulturkonflikt

Flickornas angivna skäl till att söka stöd tyder enligt Integrationsverket på att generationskonflikter är vanligare än kulturkonflikter – 80 procent av flickorna som sökt stöd gjorde det på grund av relationsproblem med föräldrarna. Det kan dock i detta sammanhang vara svårt att skilja på generationskonflikt och kulturkonflikt: I enkätsvaren angav de utländska flickorna i snitt dubbelt så många skäl som de svenska flickorna till att söka stöd för att flytta hemifrån. Detta kan, som Integrationsverket påpekar, tyda på att kulturelaterade skäl tillkommer utöver relations- och sociala skäl (*Låt oss tala om flickor...* 2000).

Det kan i detta sammanhang vara relevant att nämna något om generationskonflikt respektive kulturkonflikt.

- Generationskonflikter uppstår i alla samhällen vid obalans mellan representanter för olika generationer som delvis utvecklats olika värderingar.
- Kulturkonflikter uppstår vid obalans mellan grupper och/eller individer som är bärare av olika kulturella system och behöver inte vara kopplade till skilda generationer.

Dessa två typer av konflikter kan sammanfalla. Därför är det svårt att definitivt avgöra vad som är grundorsaken till konflikterna, till exempel i familjer där olika generationer till följd av migration vuxit upp med delvis olika normer och värderingar. Konflikter behöver inte automatiskt vara kulturkonflikter enbart för att de äger rum i familjer med annan kulturell bakgrund än majoritetsbefolkningen. Tonårsrevolt och frigörelseprocesser förekommer i alla familjer. Generationskonflikter kan vara allvarliga och orsaka lidande för barn även i en enhetlig kulturell miljö (ibid. s. 11).

I detta sammanhang kan det vara viktigt att dra sig till minnes ungdomskommittén om invandrarungdomar i det mångkulturella Sverige – *Olika men ändå lika* (1991). Kommittén framhåller att det knappast är möjligt att uttala sig om invandrarungdomar i allmänhet. Man menar att invandrarbakgrund som enda faktor kan vara irrelevant och att framtida forskning om gruppen måste vara multifaktoriell. Ålund (1994 i *Psykisk hälsa hos flykting- och invandrarbarn* 2000) å sin sida menar att man måste akta sig för att ”kulturalisera” svårigheter som har annan bakgrund. Hon jämför begreppet ”kulturalisering” med begrepp som ”medikalisering” eller ”psykologisering” och menar att dessa används för att framhålla ett synsätt som viktigare än ett annat. Hon betonar att det är fråga om att hitta en balans, inte ett antingen eller, att se problematiken som multifaktoriell. Samtidigt pekar hon på en motsatt fara med att betona alla ”inten” – att *inte* kategorisera, medikalisera, psykologisera, kulturalisera osv. Detta kan leda till att ingen tar ansvar eller vågar fokusera. Då leder komplexiteten till att svårigheterna blir allas och ingens ansvar.

Äktenskap

En orsak till att flickorna vill flytta hemifrån kan vara påtryckningar från familjen om att de ska ingå äktenskap.

När man talar om äktenskap i detta sammanhang går tankarna kanske framför allt till arrangerade äktenskap. Anja Bredal (1999) har studerat detta för Nordiska ministerrådets räkning. Hon skriver följande om arrangerade äktenskap: Denna typ av äktenskap är vanliga i samhällen som kännetecknas som familjeorienterade eller kollektivistiska, i motsättning till individorienterade eller individualistiska. Det är patriarkala samhällen där också heder och skam är centrala värden. Familjen är grundenheten och äktenskapet är alltså i hög grad en allians mellan familjer. Parternas familje- och kast-/klantillhörighet är viktigare än individuella drag. Ett annat sätt att se det är att äktenskapet kommer till stånd på basis av förnuftskriterier i motsättning till äktenskap som börjar med förälskelse. Vad som är förnuftigt definieras utifrån kollektivets/familjens behov, utan att detta nödvändigtvis står i motsättning till individens – hon är ju en del av familjen.

Arrangerade äktenskap praktiseras av flera minoritetsgrupper i Norden: Det gäller folk med bakgrund i Turkiet, Pakistan, Indien, Marocko och andra länder i Nordafrika, Mellanöstern, Sri Lanka och Somalia samt assyrier/syrianer. Det betyder självfallet inte att alla som har sitt ursprung i dessa länder praktiserar denna äktenskapsform. Det synes vara så att seden är vanligare, eller praktiseras mer traditionellt bland folk med bakgrund i landsbygden. Seden är inte knuten till någon speciell religion, däremot har man i forskningen och i debatten framför allt lyft fram muslimer.

Man bör skilja mellan arrangerade äktenskap och tvångsäktenskap. Britiska inrikesministeriet menar att skillnaden ligger i rätten att välja: I arrangerade äktenskap har de båda ungas familjer aktivt tagit del i arrangemanget av äktenskapet, men mannen eller kvinnan har rätt att säga nej. I ett tvångsäktenskap finns inga val (*A choice by right* 2000). Nu kanske det inte alltid är så lätt att dra gränser. Som Bredal (1999) påpekar, kan arrangerade äktenskap ske frivilligt eller under olika grader av påtryckningar och tvång. Vi vet inte i hur stor omfattning detta förekommer i de nordiska länderna. Det är dock inget tvivel om att påtryckningar och tvång finns och att det är ett allvarigt problem. Tvångsmedlen kan vara olika. Några föräldrar brukar fysiskt våld och frihetsberövande för att få sin vilja igenom, ofta i förbindelse med en resa till ursprungslandet.

Hot och sanktioner kan också gå ut på att den unge blir utstött av familjen och minoritetsgruppen om han eller hon inte inordnar sig. Vid andra tillfällen är det en fråga om mer eller mindre uttalad psykisk press. Man appellerar till de ungas ansvar för familjens sammanhållning och ära och föräldrarnas eller andra familjemedlemmars hälsa och välfärd. De flesta kända fall rör flickor. Orsaken är att flickor har de strängaste kraven på sexuell ärlighet. Pojkar kan dock också uppleva påtryckningar och tvång, men det kan vara ännu svårare för dem att be om hjälp.

Det är alltså inte lätt att definiera eller enas om vad som är tvång. Flera av ungdomarna vill beskriva dessa problem som press snarare än tvång – inte bara från föräldrarna utan från släkten och inte minst minoritetsmiljön i stort. Samma mekanismer som gör att ungdomarna inte definierar det som tvång, gör också pressen effektiv: Hänsyn till familjesammanhållningen,

föräldrerespekten och lojalitetskänslan. De är en del av familjen och familjen är en del av dem, av deras identitet. I arbetet med att bekämpa denna typ av äktenskap är det viktigt att se att inte alla konflikter handlar om klara övergrepp där den unga måste beskyddas från sin familj. I några fall är det snarare fråga om att parterna inte kommunicerar och därför har svårt att reda ut konflikterna själva (Bredal 1999).

När det gäller de ungas upplevelser av arrangerade äktenskap, finns det också de som anser detta som naturligt och oproblemiskt. De är införstådda med att det är på så vis de ska få sin partner och de menar att detta är bästa sättet att få till stånd ett varaktigt och långt äktenskap. För dessa ungdomar ligger problemet snarare i att majoritetsbefolkningen inte kan acceptera detta som deras val. De kan känna sig stigmatiserade och diskriminerade av debatten om denna typ av äktenskap. Andra unga är helt emot och några söker lösningar ”mitten mellan”. Brytningen mellan individualisering och familjetillhörighet är central. Bredal citerar här Berg (1994, s. 248): ”Man accepterar synen på äktenskapet som något som också är föräldragegenerationens och släktens angelägenhet, men man försöker samtidigt bereda ökad plats för den egna subjektiviteten”.

Referenser

A choice by right. The report of the working group on forced marriage. Home Office. UK. 2000. <http://www.homeoffice.gov.uk/reu/frcdmrgrs.pdf>

Al Baldawi, R. Psykosociala konsekvenser av en förändrad familjestruktur. *Läkartidningen* 1998a, vol 19, 2223–2231.

Al Baldawi, R. Migration och familjestruktur. I: N. Ahmadi (red.): *Ungdom, kulturmöten, identitet*. Liber, 1998b, 156–178.

Almqvist, K. & Broberg, A. G. Kulturella skillnader i barnuppfostran och utvecklingsideal. I: Allwood, C. M. & Franzén E. C. (red.) *Tvärkulturella möten*. Grundbok för psykologer och socialarbetare. Natur och Kultur 2000, 118–154.

Allwood, C. M. & Franzén E. C. Tvärkulturella möten. I Allwood, C. M. & Franzén E. C. (red.) *Tvärkulturella möten*. Grundbok för psykologer och socialarbetare. Natur och Kultur 2000, 15–38.

Berg, M. Seldas andra bröllop. Berättelser om hur det är: turkiska andragerationsinvandare, identitet, etnicitet, modernitet, etnologi. *Etnologisk föreningen i Västsverige*. 1994.

Bjurström, E. Youth research and ethnicity. I Palmgren, C., Lövgren, K. & Bolin, G. (red.) *Ethnicity and youth culture*. Stockholms universitet, Unit of media and cultural theory, 1992: 161–78.

Bravo, M & Lönnback, E. Invandringskrisen eller Det förlorade paradiset. I: N. Ahmadi (red.): *Ungdom, kulturmöten, identitet*. Liber, 1998, 179–200.

Bredal, A. Arrangerte ekteskap og tvangsekteskap i Norden. *Tema Nord* 1999:4. Nordisk Ministerråd 1999.

Brekke J-P. Barn og unge med innvandrerbakgrunn. En nordisk kunskapsoversikt. *Tema Nord* 1999:535. Nordisk Ministerråd 1999.

Deniz F. & Perdikaris, A. Ett liv mellan två världar. *Forum för Migration och Kultur*. Örebro universitet. 2000.

Individinriktade insatser i invandrarfamiljer. *Socialstyrelsens Allmänna råd* 1986:2.

Liljeström, R. Invandrarfamiljen. I: *Invandrares hälsa och sociala förhållanden*. Underlag till folkhälsorapport 1994 och Socialrapport 10994. SoS-rapport 1995:5.

Låt oss tala om flickor... Integrationsverkets rapportserie 2000:6

Nyberg, E. Barnfamiljers migration. Familjers relationer i en förändrad livssituation. Akademisk avhandling. Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet. 1993.

Olika med ändå lika. Om invandrarungdomar i det mångkulturella Sverige. SOU 1991:60.

Psykisk hälsa hos flykting- och invandrarbarn. En litteraturoversikt. Invandrarprojektet, Socialstyrelsen. 2000.

Rapport om flickor med annan etnisk och kulturell bakgrund. Ungdomsstyrelsen 2000.

Smedberg, E. & Kopola, E. Kvinnors rättigheter. En översikt och en fallstudie. MENA-projektet, delstudie 13, 2000. UD.

SoS-rapport 1999:9. Social och ekonomisk förankring bland invandrare från Chile, Iran, Polen och Turkiet. Invandrares levnadsvillkor 2. Socialstyrelsen.

Stenberg, L. & Otterbeck, J. Gå på Guds väg. Förmedling av religiös tradition till muslimska ungdomar i minoritetssituationen. I: Miegel, F & Johansson, T. (red.) Mardrömmar & Önskedrömmar. Om ungdom och ungdomlighet i nittioalets Sverige. Symposium. Stockholm/Stehag. 1994. 266–287.

Stojanovic, V. Andragenerationens invandrarungdom. Stigma och identitet?! I: Miegel, F & Johansson, T. (red.) Mardrömmar & Önskedrömmar. Om ungdom och ungdomlighet i nittioalets Sverige. Symposium. Stockholm/Stehag. 1994. 288–308.

Ålund, A. Etnicitet och modernitet. Om ”Tradition” i modern kulturforskning. I Öhlund, T. & Bolin, G. (red.) Ungdomsforskning – kritik, reflektioner och framtida möjligheter, Ungdomskultur vid Stockholms universitet, 1994, 101–126.

Verksamheter m.m. som kan vara till hjälp

Nedan följer några exempel på verksamheter och organisationer som kan bistå med kunskaper och stöd till såväl professionella yrkesutövare som till flickorna själva och, i vissa fall, deras familjer. Det är dock av stor vikt att kartlägga de resurser som finns lokalt i den egna kommunen i form av resurspersoner, frivilligorganisationer, invandrarföreningar med mera.

Allmänt

Länsstyrelserna kan vara behjälpliga om osäkerheter i handläggningen uppstår.

Ungdomsmottagningarnas personal är van att möta olika ungdomsgrupper för samtal kring exempelvis hälsa och sexualitet. I invandrartäta områden brukar man dela upp grupperna med pojkar och flickor för sig. Individuella besök är naturligtvis också möjligt.

De tre storstadsregionerna Stockholm, Göteborg och Malmö har fått uppdraget och medel avsatta för att få fram särskilt skyddat boende för dessa flickor.

Transkulturellt Centrum är en utbildnings- och konsultationsenhet för personal inom Stockholms läns landsting beträffande transkulturell psykiatri samt asyl- och flyktingsjukvård.

Transkulturellt Centrum
Box 859
167 24 Bromma
Tel: 08-687 64 79

Några frivilligorganisationer

SKR – Sveriges kvinnojourers Riksförbund
Bondegatan 40, 2 tr
116 33 Stockholm
Tel kansliet: 08-642 64 01

Systerjouren Somaya - Kvinnojour (inom SKR)

Box 5041

163 05 Spånga

Jourtel: 08-760 96 11

Fax: 08-760 96 11

E-post: systerjouren@spray.se

Kvinnors Nätverk (inom SKR)

Box 2019

103 11 Stockholm

Jourtel: 08-646 10 70

Fax: 08-411 78 55

ROKS – Riksorganisationen för kvinnojourer och tjejjourer i Sverige

Birger Jarlsgatan 110

Box 195 17

104 32 Stockholm

Tel: 08-442 9930

Terrafem (inom ROKS)

Tel: 08-643 05 10

Jourtel: 020-52 10 10

Terrafem Malmö

Box 17175

200 10 Malmö

Terrafem Göteborg

Friskvåderstorget 3

418 38 Göteborg

Några projekt

BRIS – Barnens rätt i samhället

BRIS har ett pågående projekt ”Invandrabarn och deras föräldrar – ge ökad kunskap om BRIS och Barnens hjälptelefon”. Syftet är att:

- Öka medvetenheten hos invandrabarn och deras föräldrar om rättigheter och skyldigheter inom familjen
- Ge möjligheter att påverka och utöva det demokratiska inflytande föräldrar och barn och rätt till
- Uppmuntra till och skapa mötesplatser för samtal inom invandrargrupperna och mellan dessa och det svenska samhället

Dialogprojektet, Rädda Barnen

Dialogprojektet stöds bland annat av Integrationsnämnden i Stockholm för sitt arbete att motverka våld mot barn och kvinnor och att involvera invandrarorganisationerna i det våldsförebyggande arbetet utifrån ett jämställdhetsperspektiv.

Dialogprojektets organisation nås via
Rädda Barnen – Stockholm
107 88 Stockholm
Tel: 08-698 90 00
E-post: info@rb.se

Fler exempel på projekt och organisationer finns i *Rapport om flickor med annan etnisk och kulturell bakgrund*, Ungdomsstyrelsen 2000.

För flickorna

BRIS ger stöd till bland annat de utsatta flickorna via Barnens Hjälptelefon 0200-230 230 och BRIS-mejlen (nås via <http://www.bris.se/>). BRIS har också en vuxentelefon: 077-150 50 50.

Rädda Barnen har en e-post adress och ett telefonnummer för flickor som lever i två kulturer och behöver tala om detta, exempelvis om man är hotad. Mer information finns på hemsidan:
<http://www.rb.se/kriscentrum/flicka.htm>

E-post: flicka@rb.se
Tel: 08-698 90 19
Öppettiderna är måndag–fredag 08.30–17.00

 Socialstyrelsen
106 30 STOCKHOLM

B

SVERIGE
PORTO BETALT

**BEGRÄNSAD
EFTERSÄNDNING**

Vid definitiv eftersändning
återsänds försändelsen med
nya adressen på denna sida

Ytterligare exemplar av ett visst nummer skickas kostnadsfritt. Vid större beställningar tillkommer portokostnad. Du får gärna kopiera och dela med dig av informationen. Meddelandebladen finns också på Socialstyrelsens webbplats: www.sos.se

Meddelandeblad kan beställas från Socialstyrelsens kundtjänst, 120 88 Stockholm
Webbutik: www.strd.se/webshop/socialstyrelsen, fax 08-779 96 67
Detta Meddelandeblad har artikelnummer: 2002-1-6

Garnisonstryckeriet, Stockholm 2002